

PAPER DETAILS

TITLE: İbnü'l-A'râbî'de Nefis Güçlerinin Kur'an Açısından Analizi

AUTHORS: Abdurrahman AYDIN

PAGES: 351-379

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1179636>

İbnü'l-A'râbî'de Nefis Güçlerinin Kur'an Açısından Analizi

Analysis of the Powers of the Nafs in Ibn 'Arabi in Terms of the Qur'an

Abdurrahman Aydın

Dr., Ankara Üniversitesi Dr., Ankara University
Sosyal Bilimler Enstitüsü Graduate School of Social Sciences
Tefsir Ana Bilim Dalı Department of Tafsir
Ankara | Türkiye Ankara | Turkey
abdurrahman980@hotmail.com orcid.org/0000-0001-9429-0368

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi Article Types | Research Article
Geliş Tarihi | 22 Nisan 2020 Received | 22 April 2020
Kabul Tarihi | 09 Haziran 2020 Accepted | 09 June 2020
Yayın Tarihi | 30 Haziran 2020 Published | 30 June 2020

Atıf | Cite as

Aydın, Abdurrahman. "İbnü'l-A'râbî'de Nefis Güçlerinin Kur'an Açısından Analizi
[Analysis of the Powers of the Nafs in Ibn 'Arabi in Terms of the Qur'an]". *Tokat
İlmiyat Dergisi* 8/1 (Haziran 2020), 351-379.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.3894577>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.
This article, has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright ©

Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences.
Tokat | Turkey.

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

İbnü'l-A'râbî'de Nefs Güçlerinin Kur'an Açısından Analizi

Öz: Muhyiddin İbnü'l-A'râbî, 6./12. yüzyılın sonları ve 7./13. yüzyılın başlarında yaşamış önemli bir mutasavvıftır. Muhtelif alanlarda önemli eserler kaleme almış olan İbnü'l-A'râbî, nefis ve nefsin halleri ile alakalı çok sayıda psikolojik tahlilde bulunmuştur. Bunlardan bir tanesi “nefsin güçleri” sınıflandırmasıdır. Eserlerinde nefsin güçlerini nefis-i şehvet, nefis-i gazap ve nefis-i nâtika şeklinde üçe ayırmaktadır. Ona göre her nefis gücünün ayrı özellikleri vardır. Bununla beraber, nefis-i nâtikanın güçlü olduğu kişiler doğru kararlar alabilme konusunda daha isabetli davranmaktadır. Buna mukabil nefis-i şehvet ve nefis-i gazabın etkisi altında bulunanlar, pek çok hatalar yapmakta ve hayatı hem kendileri hem de etrafındakiler için yaşanmaz hale getirebilmektedirler. Esasında her bireyin karakterini belirleyen nefis gücü farklıdır. Bu anlamda karakter kalıtsal özellikler ve çevreden edinilen bilgiler yoluyla değişkenlik göstermektedir. Âyetler ve bu âyetlere yapılan yorumlar, yazılan tefsirler incelendiğinde İbnü'l-A'râbî'nin yaptığı tespitlerin isabetli olduğu görülecektir. Yüce Allah, Kur'an'da, akıllarını kullanmayanların “aşağıların aşağısına düştüğünü” bildirir. İbnü'l-A'râbî şehvet nefsi baskın kişileri “eşek tabiatlı” olarak; gazap nefis sahiplerini ise “köpek tabiatlı” olarak nitelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tefsir, Muhyiddin İbnü'l-A'râbî, Nefs, Akıl.

Analysis of the Powers of the Nafs in Ibn 'Arabî in Terms of the Qur'an

Abstract: Muhyiddin Ibn 'Arabî is a precious sûfî who lived in the late 6/12th and early 7/13th centuries. He wrote important works in various fields and made many psychological analyzes related to the nafs and states of it. Classification of the “powers of the nafs” is one of them. In his works, he divides the powers of the nafs into three parts such as nafs of lust, nafs of wrath and nafs of nâtika. According to him, although each power of the nafs has its own characteristics, people with nafs of nâtika are more accurate in making the right decisions. On the contrary, those who are under the influence nafs of lust or nafs of wrath make many mistakes and make life uninhabitable both for themselves and for those around them. In fact power of nafs that determines the character of each individual is different. In this sense the character varies through hereditary characteristics and information obtained from the social environment. When the commentaries related to the verses and tafsir examined, it is realised that the determinations made by Ibn 'Arabî are correct. For example, in the Qur'an God states that people who not using their minds “fall to the deepest place”. Ibn 'Arabî also describes the people who have nafs of lust as “donkey character” and the people who have nafs of wrath as “dog character.”

Keywords: Qur'an, Tafsir, Muhyiddin Ibn 'Arabî, Nafs, Mind.

Giriş

Muhyiddin İbnü'l-A'râbî (öl. 638/1240) İslam medeniyetinin altın devrinde yaşamış, eserleriyle dönemini aydınlatmıştır. Yaşadığı çağı aşır, mesajlarıyla insanlığa ışık tutmuş, yaşadığı dönemin birikimini eserleriyle iyi seviyede yansıtmıştır. İbnü'l-A'râbî, 17 Ramazan 560 (28 Temmuz 1165) tarihinde Endülüs'ün güneydoğusundaki Tüdmîr (Teodomiro) bölgesinin başşehri olan Mürsiye'de (Murcia) doğdu. Kuzey Afrika, Hicaz, Şam ve Anadolu gibi pek çok İslam beldesine yolculuklar yaptı. Uzun yıllar buralarda ikamet eden İbnü'l-A'râbî, gittiği her beldedeki meşhur âlimlerden ilim tedris etti, ilmini çevresine toplanan öğrencileri ile paylaştı. Tasavvuf, tefsir, hadis, fıkıh, tarih, ilm-i havâs gibi çok geniş bir alanda yazmış olduğu eserlerinin hareket noktası hep “mârifetullah”tır.¹ İbnü'l-A'râbî'ye göre gerçek hikmet tasavvuftur.² Gerçek hukemâ da işleri ve hükümleri hakiki yerlerine, sebepleri gerçek konumlarına yerleştiren, yanlış yerlerde bulunan şeyleri de oradan çıkaran Melâmetîler'dir. Bunlar Allah yolunun yolcularının seyyidleri ve imamlarıdır, âlemin efendisi de onlardan ve onlardır. İbnü'l-A'râbî'ye göre; “ehlullah” yani resuller ve veliler de gerçek hakîmlerdir.³

Başkasına ait sözleri tekrarlayanlardan, bir başka eseri veya herhangi bir müellifin yolunu izleyenlerden, filozofların veya benzeri düşünürlerin sözlerini ve görüşlerini nakledenlerden olmadığı, kitaplarının sadece Hakk'ın kendisine keşif yoluyla verdiği ve imlâ ettirdiği şeyleri içerdiğini⁴ belirten İbnü'l-A'râbî'nin 856 eserinden bahsedilmektedir. Bu eserlerin 289'u günümüze ulaşabilmiş, diğerleri ise kaybolmuştur.⁵ Önemli eserlerinden birkaçı *Ahadiyyet Risalesi*, *Arzuların Tercümanı*, *Fenâ Risâlesi*, *Fusûsü'l-hikem*, *Fütuhât-ı Mekkiye*, *Mârifet Kitabı*, *Nurlar Hazinesi*, *Saatlerin Hazinesi*, *Tedbirât-ı İlâhiye* şeklinde sıralanabilir.

İbnü'l-A'râbî, *Üstün Ahlâk Risalesi* (*Mekârimu'l-ahlâk*)⁶ ve başka eserlerinde⁷ nefsin üç gücünden bahsetmekte ve bunlarla ilgili geniş izahatta bulunmaktadır. Ahlâkın kişiden kişiye farklılık göstermesinin nedenini nefsin güçleri-

¹ Mahmud Erol Kılıç, “Muhyiddin İbnü'l-Arabî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/493.

² Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fütuhât-ı Mekkiye* (Kahire: Mektebetü'l-Adab, 1438/2017), 2/164.

³ Kılıç, “Muhyiddin İbnü'l-Arabî”, 20/497.

⁴ İbnü'l-Arabî, *Fütuhât-ı Mekkiye*, 1/64, 2/432, 479.

⁵ Kılıç, “Muhyiddin İbnü'l-Arabî”, 20/515.

⁶ İbnü'l-Arabî, *Üstün Ahlâk Risalesi*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Kitsan Yayınevi, 2010), 39.

⁷ İbnü'l-Arabî, *Mevâki'u'n-nücûm* (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2013), 132; İbnü'l-Arabî, *İlâhi Aşk*, çev. Mahmut Kanık (İstanbul: İnsan Yayınları, 1988), 56.

ne bağlayan İbnü'l-A'râbî, bunlara sırayla; şehvet nefsi, gazap nefsi ve nefis-i nâtika (konuşan nefis) isimlerini verir.⁸ Nefis, bu üç gücüne bağlı olarak hangisi daha baskın ise o yönde değişkenlik gösterir ve kolayına gelen fiiller ortaya koyar. Bir kişide şehvanî arzular ağır basıyorsa şehveti telkin edici ameller zuhur ederken; gazap ve öfke yönünde bir güç galebe edince şiddet patlamaları yönünde tezahürler görülür. İnsan bunlardan sıyrılıp sağlıklı bir zihin yapısıyla düşünmeye başladığında konuşan nefis ya da nefis-i nâtika denen sağlıklı düşünme yetisiyle hareket etmeye başlar. Öte yandan nefsin sahip olduğu bu güçlerin farklılaşmasında ırksal, çevresel ve yaşla bağlantılı faktörler önemli bir etkiye sahiptir. Bu çalışmada, öncelikle şehvet, gazap (öfke) ve akıl ile ilgili âyetler üç bölüm halinde sınıflandırılmıştır. Akabinde her bölümde İbnü'l-A'râbî'nin görüşleri ortaya konmuştur. Son olarak; âyetler ve tefsirleri bağlamında İbnü'l-A'râbî'nin görüşleri analiz edilmiştir.

1. Nefs Kavramı ve Mâhiyeti

Nefs kelimesinin çoğulu, “nüfûs” ve “enfûs”tür. Bir şeyin kendisi, hakikati mahiyeti, toplamı, zâtı, cevheri anlamlarına geldiği gibi, ruh, kan, beden (ceset), göz, büyüklük, kibir, ayıp, himmet, şiddet, irade, ceza, zihin, hayat, insan, şahıs, fert, tabiat, arzu etmek, şehvet, istek, manasına da gelen nefis, nefes alıp vermek, hürriyet, serbestlik ve huzur gibi anlamlara da gelmektedir.⁹ Bununla beraber Kur'an'da “ruh” anlamında kullanıldığı gibi¹⁰ “zât” ve “öz varlık” manasında¹¹ da kullanılmıştır. Tasavvufta nefis denilince şer ve günahın kaynağı olan, “kötü huy ve süflî arzuların tamamı” anlamına gelen ve kötülüğü emreden¹² nefis anlaşılır.¹³

Allah Teâlâ, önce akıl diye isimlendirilen kuvveti yaratmıştır. Şehvet, nefis üzerine hükmettiği zaman onunla mukabele etsin diye onu nefis-i nâtıkada halk etmiştir. Çünkü nefsin tasarrufları şeriat sahibinin (şâri') belirlediği tasarruf alanı dışındadır.¹⁴ İbnü'l-A'râbî'ye göre; bütün huylar ve ahlaklar bu güçlerden doğar. Bununla beraber kimi huylar bunlardan sadece birinden, bazıları ikisinden bazıları üçünden kaynaklanır. Ayrıca sahip olduğu güçlerin

⁸ İbnü'l-Arabî, *Hikmette Son Nokta*, çev. Vahdettin İnce (İstanbul: Kitsan Yayınevi, 2008), 39.

⁹ Muhammed İbn-i Manzûr, “Nefis”, *Lisânu'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 2010), 13/233.

¹⁰ *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali*, çev. İsmail Hakkı Bursevî (İstanbul: Damla Yayınevi, 2010), el-En'âm 6/93.

¹¹ Âl-i İmrân 3/28-30.

¹² Yûsuf 12/53.

¹³ Süleymân Uludağ, “Nefis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 32/526.

¹⁴ İbnü'l-Arabî, *Mârifet ve Hikmet*, çev. Mahmut Kanık (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 98.

bazılarının insanda bulunduğu gibi, hayvanlarda da bulunduğunu, bir kısmının ise sadece insanda bulunduğunu belirtmektedir.¹⁵

2. Şehvet Nefsi

Şehvet sözlükte “bir şeyi isteme, sevmeye, arzulama, şiddetli arzu, tutku” anlamında masdar-isim olan bir kavramdır. Şehvetin çoğulu “shevât”tır. Terim olarak, “nefsin kendisi için uygun olanı talep etmek üzere harekete geçmesi”, “kişinin hissî zevklere duyduğu güçlü arzu”, “hazza ulaşmak için gerekli veya faydalı olduğuna inanılan şeylere doğru insanı tahrik eden güç” gibi tanımlar yapılmıştır.¹⁶ Şehvet, nefsin arzu ettiği şeye atılışdır ki, buna gönül çekmek denilir. Aşırısına hırs ve şereh denilir. Dilimizde şehvet, iştihadan daha özel olarak meşhur ise de aslında değildir.¹⁷

2.1. İlgili Âyetler ve Yorumları

Kur'an'da şehvetten bahseden çok sayıda âyet bulunur. Şehveti konu alan bir âyette Yüce Allah, “İnsanlara kadınlardan, oğullardan, kantarlarca yığılmış altın ve gümüşten, salınmış atlardan, davarlardan ve ekinlerden gelen zevklere aşırı düşkünlük (şehvet) süslü gösterildi. Bunlar dünya hayatının geçimidir. Asıl varılacak güzel yer, Allah'ın yanındadır”¹⁸ buyurur. Kurtubî (öl. 671/1273), âyette geçen “süsleme” işinin Allah tarafından mı yoksa şeytan vasıtasıyla mı yapıldığını tartıştıktan sonra cennetin, mekruhların getireceklerinden uzaklaşarak ve sabırla kazanılabileceğini belirtir.¹⁹ Âyette bahsi geçen nimetlerin Allah tarafından, insanların yararına ve dünya hayatının geçimliği için yaratıldığı bilinmelidir. Hem dünya hayatının kolaylaşmasını hem de ahiret hayatının kazanılmasını sağlayacağından Allah tarafından süslenmişlerdir. Nimetlerin Allah tarafından insanların hizmeti için yaratıldığı bilinmezse, bireyler hırs ve şehvetin eline düşerler. Bu nimetler, dünya hayatında huzursuzluğu ve ahiretin de kaybedilmesini getiriyorsa burada süsleme işini yapan şeytandır.

Taberî (öl. 310/923) âyetin yorumunda şunları söyler: “İnsanların kadınlara ve erkek çocuklara aşırı sevgi beslemelerinin nedeni, bunların kendilerine süslü gösterilmesidir. Bu konuda şehvete varan düşkünlükleri nedeniyle Yahudiler azarlanarak dünya metanını ve dünyayı yönetme istekleri kötülen-

¹⁵ İbnü'l-Arabî, *Üstün Ahlâk Risalesi*, 40.

¹⁶ İbn-i Manzûr, “Şehvet”, *Lisânu'l-Arab*, 8/157.

¹⁷ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili* (Ankara: Akçağ Yayınları, ts.), 2/284.

¹⁸ Âl-i İmrân 3/14.

¹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Berdunî - İbrahim 'Atfîş (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1384/1964), 4/28.

mekte ve sevgili Peygamberimize tabi olmaları istenmektedir.”²⁰ Fahreddin er-Râzî (öl. 606-1210), bu âyetin Harise bin Alkame’nin kardeşi hakkında indiğini kaydeder. Alkame tarafından, kardeşinin Hz. Muhammed’in doğruluğuna inandığı fakat bunu ifşa etmek konusunda çekinceli olduğu ifade edilmektedir. Şöyle ki bu kişi malını ve mevkiini kaybetme korkusuyla düşüncesini izhâr etmekten kaçınmıştır. Âyetin nüzulü ile alakalı Râzî’nin bir diğer görüşü şudur. Rivâyete göre; Bedir savaşından sonra Peygamber efendimiz Yahudileri İslam’a davet etmiştir. Fakat Yahudilerin mal ve mülke aşırı düşkünlükleri, dünyevî menfaatlara aşırı bağlılıkları davete icabete mâni olmuştur.²¹ Buna göre; sayılan şeylere olan aşırı meyilleri ve onlara sahip olmak konusunda şehvete varan arzuları onları haktan ayırmış, sapıklığa götürmüştür. İnsanlara kadınların, oğulların, kantarlarca altın ve gümüşün, salınmış atların, davarlar ve ekinlerden gelen zevklere aşırı düşkünlüğün süslü gösterilmesi birer imtihandır.

Elmalılı’ya göre; âyette sayılan şeylerin meşru birer nimet olma haysiyeti, bir de hayali meşru olmayan bir şeye sebep olma özelliği vardır. Elmalılı bunlardan birincisini süsleyenin Allah, ikincisinde süsleyicinin şeytan ve insanın cahilliği olduğuna işarette bulunur.²² Yani bunlar kendi başlarına Yüce Allah’ın birer nimeti iken, Allah’ın yaratılış hikmetinden saptırarak şehvete aracılık etmesi durumunda rahmet olma özelliklerini kaybeder.

Yüce Allah Nisâ sûresinde şehvetle alakalı olarak “Allah, sizin tövbenizi kabul etmek ister. Şehvetlerine uyanlar ise, büsbütün yoldan çıkmanızı isterler”²³ buyurur. Bu âyetin tefsirinde büyük âlim Elmalılı, “Allah tövbe ederek salahınızı görüp, sizlere daima rahmet gözüyle bakmak ve mesut etmek istiyor. O, şehvetler arkasında koşup keyiflerine uyup haram, helal tanımayarak fenalık yollarında dolaşmanızı ve uçurumlara sürüklenmenizi istiyorlar”²⁴ demektedir. Râzî ise âyeti tefsir ederken Mecûsîlerin; kız kardeşleriyle, kızlarıyla ve kız kardeşlerinin kızlarıyla evlenmeyi helal gördüklerini, bu âyetin yaptıkları işin ne kadar kötü olduğunu anlatmak için nazil olduğunu ifade eder. Ayrıca bu yaptıklarının amca kızıyla veya dayı kızıyla evlilikten farkının olmadığını

²⁰ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, thk. Abdullâh ibn-i Muhsin et-Türkî (Kâhire: Dâru’l-Hicr, 1422/2001), 5/253.

²¹ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1420), 7/159.

²² Elmalılı, *Hak Dîni Kur’an Dili*, 2/284.

²³ en-Nisâ 4/27.

²⁴ Elmalılı, *Hak Dîni Kur’an Dili*, 2/505.

dile getirir.²⁵ Zemahşerî (öl. 538/1144) ise bu âyetin aralarında sapkınlığın yaygın olması sebebiyle Yahudiler için indiğini belirtir.²⁶

Yüce Allah A'râf suresinde “Siz kadınları bırakıp şehvetle erkeklere gidiyorsunuz. Doğrusu siz, haddi aşan bir kavimsiniz”²⁷ buyurur. Beyzâvî, (öl. 685/1286) âyetin tefsirinde Lût kavminin içinde bulunduğu hali hayvanlıkla özdeşleştirir. Akıllı kişinin cinsel mübâherette amacı çocuk sahibi olup neslini devam ettirmektir. Ona göre bu amaçtan sapmışsa müsriflik sıfatını hak eder.²⁸ “Siz kadınları bırakıp şehvetle erkeklere gidiyorsunuz” ifadesinden hareketle, bu kötü işi yapanların helal ve haramı birbirine katmakla itham edildiği görülür.²⁹

Allah, Neml suresinde “Siz ısrarla kadınları bırakıp şehvetle erkeklere yaklaşıp mısınız? Doğrusu siz câhillik eden bir kavimsiniz”³⁰ buyurur. Taberî, Lût kavminin livâtayı kendilerinden önce hiçbir topluluğun işlemediğini bildiğini yani kavmin yaptıkları kötülüğün farkında olduklarını bildirir. İçinde bulundukları hal büyük bir akılsızlık ürünü olduğundan câhillerden sayılmışlardır. Taberî'ye göre, Allah'ın resûlüne itaat etmedikleri için Allah'a itaat etmemiş gibi muamele göreceklidir.³¹ Zemahşerî, daha önce hiçbir kavmin yapmadığı fuhşiyâtı bilerek yaptıkları için Lût kavmini kötüler. Bunun çirkin ve utanç verici en büyük günah olduğu üzerinde durur.³² Râzî, âyetin tefsirinde Lût kavminin fuhşiyâtı açıkça yapmaları ve bunu sıradan bir şey saymaları konusunu irdeler. Bu kavim, alenen kötülük yapmakta ve fuhşiyâtın yaygınlaşmasına neden olmaktadır.³³

Şehvetin kötülüğünden bahsedilen bir diğer âyette Allah “Onların ardından, öyle nesiller geldi ki, namazı bıraktılar ve şehvetlere uydular. Onlar azgınlıklarının cezasını çeceklerdir”³⁴ buyurur. Zemahşerî, bahsi geçen kişilerin Yahudiler olduğu kanaatindedir. Yahudiler kendilerine gelen Allah'ın elçilerini hep inkâr etmişler, mesajı kabul etseler bile kısa süre sonra tekrar eski alışkanlıklarına dönmüşlerdir. Zemahşerî'ye göre; Yahudiler, Allah'ın farz kıldığı na-

²⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 10/55.

²⁶ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmiği't-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 1407), 1/501.

²⁷ el-Â'râf 7/81.

²⁸ Nâsirüddîn Ebû Saîd b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdurrahmân Mera'shîli (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1418), 3/22.

²⁹ Celâleddin el-Mahallî ve Celâleddin es-Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.), 205. en-Neml 27/55.

³⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 19/471.

³¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/373.

³² Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 24/542; Ebü'l-Fidâ' İbn-i Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419), 4/200.

³³ Meryem 19/59.

mazı terk etmeleri, içki içmeleri ve kız kardeşle evliliği helal kılmaları nedeniyle kaybedenlerden olmuşlardır.³⁵ Râzî, şehvetlere tabi olmalarını, namazı terk etmelerine bağlar. Râzî, bu kişilerin esasında namaz da kılmadıkları, kıldıkları namazın gösterişten ibaret ve çok önem vermedikleri bir ibadet olduğu kanaatindedir.³⁶ *Celâleyn* tefsirinde buradaki hitâbın esasında Yahudi ve Hristiyanlara olduğu vurgulanmaktadır. Buna rağmen uyarının genel mana ifade ettiği belirtilmektedir. Yani namazlarını terk eden Yahudi ve Hristiyanlar, şehvetlerine tabi olarak isyan ettiler. Cezasını cehennem çukurlarından birine düşerek ödediler.³⁷ Şevkânî (öl. 1250/1834) «أضاعوا الصلاة» (*namazı bıraktılar*) ifadesini namazlarını geciktirdiler, vakitlerini unuttular veya farziyetini inkâr ettiler böylelikle doğruyu bulamadılar şeklinde açıklar. O, esas olarak namazın vaktinin tehir edilmesini, bir farzının yapılmamasını veya bir rükünün yerine getirilmemesini namazı bırakmak olarak değerlendirmektedir. Şevkânî, bu âyetin kimler hakkında indiği ile ilgili tartışmada âyetin Yahudiler, Hristiyanlar veya âhir zamandaki Müslümanlar hakkında nâzil olmuş olabileceğini vurgular. Bu haldeki insanların nefsin şehvetlerini ve haramları yapmaya sevk olundukları ortadadır.³⁸

2.2. İbnü'l-A'râbî'nin Görüşleri

Şehvet nefsi İbnü'l-A'râbî'ye göre; insanda önemli yetkinliğe sahip bir güçtür. İbnü'l-A'râbî şehveti insanda hareket ettirici, güdücü, teşvik edici, uygun olanı celp etmek üzere yaratılmış bir kuvve olarak değerlendirir.³⁹ İrâde ve şehvet arasında pek çok eserinde mukayese yapan İbnü'l-A'râbî, genel olarak irâdeyi kontrol edilebilir ve sonuçta çoğu zaman iyiliğe erdiren bir istidat şeklinde yorumlarken, şehveti kontrol dışı hareket eden ve insanın başına felaketler açan bir güç tarzında nitelendirir. İbnü'l-A'râbî şehvet ve irâde arasındaki farkı bir benzetmeyle şöyle anlatır: İrâde eden kimse bazı durumlarda irade ettiği şeyden ikrâh edebilir, ama iştihâ eden kimse iştihâ ettiği şeyden kesinlikle ikrah etmez. Tıpkı ilaçtan ikrah eden, ama hastalığın ortadan kalkması için aynı ilacı kullanmayı irade eden hasta gibi.⁴⁰

Yukarıdaki tanımlamadan açıkça anlaşılacağı gibi irâde ile hareket edildiğinde kişinin kendisi için istediği şey faydalı değilse ondan vazgeçme

³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/24.

³⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/551.

³⁷ Mahallî ve Süyûtî, *Tefsîri'l-Celâleyn*, 402.

³⁸ Muhammed b. Alî eş-Şevkânî, *Fethu'l-ğadîr* (Dimaşk: Dâru İbn-i Kesîr, 1414), 3/403.

³⁹ İbnü'l-Arabî, *Hikmette Son Nokta*, 107.

⁴⁰ İbnü'l-Arabî, *Hikmette Son Nokta*, 224.

yetisi her zaman ortadadır. Fakat şehvet gücüyle hareket edilirse, kişi kendisinin faydasına ya da zararına olan şeyi fark etme yetisini kaybettiğinden, pek çok felakete sürüklenebilir. Bu bakımdan aklını kullanamayan insan hayvan derecesine düşmektedir. İbnü'l-A'râbî'nin şehvet nefsi baskın kişileri “eşek tabiatlı”⁴¹ şeklinde nitelemesinin nedeni de budur.

İbnü'l-A'râbî şehvânî nefsin hem insanda hem de hayvanda doğal şekilde var olduğunu, çünkü yeme, içme ve cinsel arzuları tatmin etme gibi bütün cismânî lezzetler ve şehvetlerin bundan kaynaklandığını vurgular. Ona göre; bu nefis çok güçlü olması nedeniyle, her insan şehvânî nefse galip gelmeli arındırılmalıdır. Aksi halde insanı hâkimiyeti altına alıp bütün güçlerini istila edebilir. İnsana hâkim olup güçlerini istila edince de arındırma faaliyeti bir anda çöker. Ezilmesi ve boyun eğdirilmesi zorlaşır. Şehvânî nefis insanı yenilgiye uğratarak hâkimiyeti altına alınca; insan ona boyun eğer. Bu durumda insandan çok hayvanlara benzer. Çünkü böyle bir insanın amaçları, istekleri ve himmeti her zaman için sadece şehvetlere ve lezzetlere yönelik olur. Bu da hayvanlara özgü bir davranış biçimidir.⁴² İbnü'l-A'râbî, insanın insan kimliğini koruyabilmesi ve hayvan derecesine düşmemesini, onun şehvet nefsinin gücüne hâkim olup kontrol altında tutmasına bağlamıştır.

İbnü'l-A'râbî, Allah'ın iki büyük şehveti ve âfeti insana musallat ettiğini ve insanların çoğunun bu iki belâdan dolayı helak olduklarını belirtir. Bunlar mide ve tenâsül şehvetleridir.⁴³ İbnü'l-A'râbî, şehvetin insanı fuzûlî nazara, kelâma, cimâya ve bunlardan daha başka eziyet verici hareketlere sevk ettiğini bu nedenle her akıl sahibine, karnını yemek ve içeceklerle tıka basa doldurmasını tavsiye eder. Esasında insanı şehvî duyguların esaretine düşürenin, mide şehveti olduğunu söyler.⁴⁴ Karnın aç kalması durumunda gözlerin şehvî duygulara kapandığını, lisanın konuşmaz ve kulakların sağır olduğunu, el ve ayakların kendilerini geri çektiklerini dolayısıyla şehvetin de yok olup fuzulî ve boş duyguların da giderilmiş olduğunu vurgular.⁴⁵

Şehvânî nefsin hâkimiyeti altında olan insanların durumu ile ilgili olarak da İbnü'l-A'râbî, bu özelliğe sahip olan kimselerin utanmasının az, yalan söylemesinin çok olduğunu, faziletlilerden kaçtıklarını; tenhalara meylettiklerini, toplu yerlerde bulunmamaya dikkat ettiklerini, ilim adamlarından nefret

⁴¹ İbnü'l-Arabî, *Hikmette Son Nokta*, 323.

⁴² İbnü'l-Arabî, *Üstün Ahlâk Risalesi*, 41.

⁴³ İbnü'l-Arabî, *Mevâki'u'n-nücûm*, 132.

⁴⁴ İbnü'l-Arabî, *Mevâki'u'n-nücûm*, 133.

⁴⁵ İbnü'l-Arabî, *Mevâki'u'n-nücûm*, 149.

ettiklerini, takva ve ibadet ehline buğz ettiklerini, günahkarları sevdiklerini, fuhuş ve hayâsızlıktan ise hoşlandıklarını vurgular.⁴⁶ Buna göre; şehvet gücünün eline düşen insan, yaptığı fiilin kötülüğünün farkındalığı nedeniyle bu yaptıklarından kimsenin haberdar olmasını istememekte ve bunları tenhalarda yapmaya devam etmektedir. Bu ahlâki düşüklük böyle durumlarda sınır tanımamakta ve ileri seviyede çok rezilliklerin işlenme nedeni olabilmektedir.

İbnü'l-A'râbî, bu tür insanların günahı çokça andıklarını günaha dair sözler dinlemekten lezzet aldıklarını, sefiherlerle oturup kalkmaktan zevk duyduklarını, şaka yaparak eğlendiklerini ve bu halin onların birçok günaha sürüklenmesinin sebebi olduğunu ifade eder. Şehvî arzularını teskin etme arzusu peşinde koşan insanların bu isteklerinin bitmesinin söz konusu olmaması nedeniyle, gayrı kânunî yollara başvurmak zorunda kaldıkları bir vakıadır. Bununla ilgili İbnü'l-A'râbî, bu kişilerin yasakları çiğnediğini, nihâyetinde lezzet düşkünlüğünün onları en çirkin, en rezil yoldan mal kazanmaya sevk ettiğini, bu hâlin onları başkalarının malını gasp etmeye, hırsızlık yapmaya, ihânete ve hakkı olmayan şeyleri almaya sevk ettiğini belirtir. İbnü'l-A'râbî'ye göre; zevk düşkünü kimsenin, malı normal yollardan kazanması zorlaşınca, şehvî arzuları onu normal dışı yollardan mal edinmeye zorlar.⁴⁷ Nefsinin şehvî güçlerini kontrol edemeyip hem kendisine hem de topluma zarar vermeye başlayan bir bireyin zararından korunmak için kişilere, topluma ve devlete düşen görevler mutlaka vardır. Aksi halde bu zararın kişilerden başlayarak toplumun tamamına sirâyet etmesi kaçınılmazdır.

Konu bağlamında İbnü'l-A'râbî, bir kimsenin şehvî arzuları bu noktaya kadar ulaşmışsa durumunun kötü olduğunu belirtir. Kötülüklerinden korkulması ve kaçınılması gerektiğini ve onlardan uzak kalındıkça huzur bulunacağını ifade eder. Yönetim mevkiinde olanların bu tür insanlarla mücadele etmesi lüzumludur. İbnü'l-A'râbî'ye göre devlet, bunları ezmeli ve tedip etmeli, toplumdan uzaklaştırıp sürgün etmelidir. Böylece normal insanların arasına karışmamalı ki diğer insanlara zarar vermeleri önlenmiş olsun. Özellikle genç nesillere ki, gençler çevrelerine çabuk uyum gösterirler ve genç insanların nefisleri, şehvî arzulara yönelik güçlü bir eğilime sahiptirler. Bu yönde güçlü eğilime sahip bir genç, bir başkasının şehvî arzusunu günah yollardan

⁴⁶ İbnü'l-Arabî, *Üstün Ahlâk Risalesi*, 41.

⁴⁷ İbnü'l-Arabî, *Üstün Ahlâk Risalesi*, 42.

tatmin ettiğine şahit olabilir. Genç bunu normal karşılayarak tanık olduğunu yapmaya meyledebilir.⁴⁸

Nefsin şehvet ve gazap gücünü kullanarak insanın değerini düşürdüğünü ifade eden İbnü'l-A'râbî, bu güçleri kullanmanın tehlikesine işarette bulunarak uyarır. *Hikmette Son Nokta* adlı eserinde, beşerî nefislerin bazen baş aşağı aşağıların aşağısına doğru yuvarlanıp hayvanlar, yırtıcılar derecesine düştüklerine işaret eder. Bunun nedenini, şehvet ve gazap gücünü kullanmaya meyletmeleri olarak beyan eder.⁴⁹ İbnü'l-A'râbî, tüm bunların yanında orta yolun izlenmesinin, nefsin kontrol altında tutulması ve huzurlu bir yaşantı içine girmenin tek yolu olduğunu da değişik yerlerde ifade eder. İbnü'l-A'râbî, şehvanî nefsin hâkim olan, nefsin kontrol edip şehvî arzularına karşı iffetli davranan, hayasızlıktan kendini uzak tutan, haramlardan sakınan kimselerin, lezzetler bağlamında bütünüyle övülen bir yol izlediğini belirtir. Ayrıca kişi, şehvanî nefsin arındırır ve terbiye ederse, iffetli ve nefsin kontrol eden biri olur. Bunun tersi şehvanî nefis, ihmal edilmiş, sahibine hâkim olur ve bu nefsin sahibi günahkâr olur. Ona göre, insanın şehvanî nefsin terbiye etmesi, arındırması, dolayısıyla kendisine boyun eğdirmesi gerekir. O zaman kendisi nefsin sahip olur. Nefsin zorunlu ihtiyaçlarda kullanırken, zorunlu olmayan arzulardan, aşağılayıcı lezzetlerden, hayâsız zevklerden alıkoyar.⁵⁰ İbnü'l-A'râbî'ye göre; şehvet, başka açılardan sırf yarardan ibarettir. Eğer yaratılmasaydı “varlığın eteği çürüyecek, cömertliğin ridâsı kısa kalacaktı.” Yokluk mahzenlerinde nice âlemler kalakalacak, nice güzellikler bilinmeyecekti”⁵¹ demek ve şehvetin zararları olmakla birlikte pek çok faydasının da olduğunu vurgulamaktadır.

İbnü'l-A'râbî'nin görüşleri âyetlerle birlikte değerlendirildiğinde pek çok inceleme fark edilecektir. İbnü'l-A'râbî, genel olarak şehvetin kişiye ve topluma zararları üzerinde dururken âyetlerde de buna yönelik uyarıların varlığını görebilmekteyiz. Tedbir alınmaması durumunda zararın genel olacağına dair uyarıların da ortak olduğu rahatlıkla görülür. Toplum ve devletin tedbir almaması durumunda bunun yıkıma sebep olacağı Kur'an'da Lût kavminin helâkı özelinde anlatılırken, İbnü'l-A'râbî de bu yönde uyarılarda bulunur.

Şehvet nefsin kontrol dışı kalmadan önce tedbir alınması gerektiği İbnü'l-A'râbî tarafından da âyetlerde de işaret edilen bir konudur. İbnü'l-A'râbî,

⁴⁸ İbnü'l-Arabî, *Üstün Ahlâk Risalesi*, 44.

⁴⁹ İbnü'l-Arabî, *Hikmette Son Nokta*, 82.

⁵⁰ İbnü'l-Arabî, *Üstün Ahlâk Risalesi*, 45.

⁵¹ İbnü'l-Arabî, *Hikmette Son Nokta*, 263.

kişinin yediklerine ve yaşadığı çevreye dikkat çekerken, Kur'an'da da buna yönelik pek çok uyarılar göze çarpmaktadır. Âyetlerde şehvetin galebe gelme nedeni namazı terk etme, haddi aşma ve dünyevi amaçlar peşinde koşma olarak belirtilmektedir. İbnü'l-A'râbî'nin az yemek yemeyi, gezdiği mekânı ve beraber gezdiği kişileri iyi seçme konusundaki uyarıları arasında yakın ilişki mevcuttur. Onun şehvet nefsinin etkisindekileri "eşek tabiatlı" olarak değerlendirmesi, bu kişilerin akıllarını kullanamamasına dayanmaktadır. Kur'an insanların en üstün bir şekilde yaratıldığı halde, yaratılmışların en kötüsü olabildiğinin örnekleri ile doludur. Şehvet insanı bulunduğu üstün seviyeden indirerek esfele sâfilîne düşürebilmektedir.

3. Gazap Nefsi

Sözlükte "kızmak, öfkelenmek; kızgınlık, öfke duygusu" anlamına gelen ve umumiyetle rızâ ve hilim kavramlarının karşıtı olarak kullanılan gazabın tanımı yapılırken "intikam alma ve cezalandırma isteği" olduğuna özellikle işaret edilir.⁵²

3.1. İlgili Âyetler ve Yorumları

Kur'an-ı Kerim'de gazap ve öfke hislerinin doğal olarak her insanda ve doğuştan olduğuna işaretler vardır. Çünkü âyetlerde bu duygunun bazen inanlar bazen de inanmayanlar için kullanıldığı görülür. Aradaki fark gazap nefsin ortaya çıkış anında müminin takındığı olumlu tutum, inanmayanın ise bu gücün zuhuruyla birlikte sebep olduğu felaketlerden ibarettir. Bunun dışında Allah'ın gazabından/öfkesinden bahseden âyetler de mevcuttur. Öfke de diyebildiğimiz gazap gücünün zuhuru durumunda, olumsuz davranışlara meyleden insanlardan bahseden âyetleri inceleyelim.

Âl-i İmrân suresinde Yüce Allah "İşte siz öyle kimselersiniz ki, onları seversiniz, hâlbuki onlar sizi sevmezler. Siz kitapların tümüne inanırsınız. Sizinle karşılaştıkları zaman 'inandık' derler. Kendi başlarına kaldıkları zaman ise, size karşı öfkeden parmaklarını ısıırırlar. De ki 'kin ve öfkenizle ölü'n.' Şüphesiz Allah, gönüllerin özünü bilir"⁵³ buyurur. Mukâtil b. Süleymân, (öl. 150/767) âyetin Yahudi ve münafıklar hakkında nâzil olduğunu belirtir. Âyette özellikle Medine'de, İslam düşmanlarının Müslümanlarla beraberken dost gibi görüldüğü halde

⁵² Muhammed İbn-i Manzûr, "Gazap", *Lisânu'l-Arab*, 11/55; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 1/262; Mustafa Çağrı, "Gazap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 13/436.

⁵³ Âl-i İmrân 3/119.

kendi başlarına kaldıklarında tam tersi bir tavır takınmaları hakkında uyarıda bulunmaktadır. Müslümanlara olan öfke ve düşmanlıklarını gizlemek için yaptıkları şey parmak uçlarını ısırmaktan ibarettir.⁵⁴ Öyle anlaşıyor ki bu kimseler düşmanlık içinde bulundukları halde, güçsüzlükleri veya o anki menfaatleri icabı öfkelerini gizleme ihtiyacı duymaktadırlar. Ama içinde bulundukları hal öfkelerini daha da artırmakta, bu sebeple “*kin ve öfkenizle ölün*” itâbına muhatap olmaktadır.

Nesefî (öl. 710/1310), âyeti yorumlarken bahsi geçen Yahudilerin öfkeleri ve pişmanlıkları nedeniyle neredeyse başparmaklarını yediklerini vurgular. Akabinde “*öfkenizden ölün!*” denilerek helak olana kadar öfkelerinin artması arzulanmaktadır. Nesefî, inanmayanların öfkesinin artmasının dilenmesini, Müslümanların güçleri, izzetleri ve mallarının artmasıyla orantılı olacağını belirtir.⁵⁵ Nisâbü'rî (öl. 730/1329) âyette geçen “*öfkenizden ölün!*” ifadesinin Yüce Allah'ın peygamberimize tavsiye ettiği bir dua olduğu kanaatini taşır. Çünkü Yahudilerin öfkelerinin artması Müslümanların izzet ve şereflerinin artması ile doğru orantılıdır. Böylece Allah, resûlüne İslam'ın en şerefli din haline geleceğini, Yahudilerin ise öfkelerinden öleceklerini haber vermektedir.⁵⁶

İnanmayanların gazap nefsinin veya öfkelerinin kabarması durumunda ki hallerini anlatan diğer örnek Zümer suresinde “*Allah tek olarak anıldığı zaman, ahirete inanmayanların kalbi öfkeyle kabarır, ama Allah'tan başkası anıldığı zaman hemen yüzleri güler*”⁵⁷ âyetidir. Taberî, âhirete inanmayanların Allah'ın adı anıldığında öfkeye kapıldıklarını (اِسْمَاءُ), Allah dışında putlarla ilgili kelam konuşulduğunda ise mutlu olduklarını Süddî'den (öl. 127/745) rivâyetle nakleder.⁵⁸ Zemahşerî, âyette bahsi geçen müşriklerin, öfkelenedikleri zaman yüzlerinin şeklinin, aşırı kasılmadan kaynaklı tiksindirici bir vaziyet aldığını belirtir.⁵⁹ İbn-i Kesîr (öl. 774/1373), âyette Yüce Allah'ın adı anıldığında öfkeleri kabaran, putlar anıldığında mutlu olan müşriklerin bu hallerinin temel

⁵⁴ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *et-Tefsîrü'l-kebir*, thk. Abdullâh Mahmut Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1423), 1/298.

⁵⁵ Ebü'l-Berekât en-Nesefî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyibe, 1419/1998), 1/286.

⁵⁶ Nizâmeddin en-Nisâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-furkân*, thk. Şeyh Zekerîya Umeyrat (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416), 2/244.

⁵⁷ ez-Zümer 39/45.

⁵⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 21/301.

⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/132.

nedenini, kalplerinin hayırlı şeyleri kabul etme kabiliyetini kaybedince doğal olarak şer olana meyletmesi şeklinde açıklar.⁶⁰

Gazap nefsinin zararlı bir şekilde kullananlara dair bir diğer örnek Nahl suresindeki “Onlardan birine kız müjdelendiği zaman, içi öfkeyle dolarak yüzü kapkara kesilir”⁶¹ âyetidir. Mâverdî (öl. 450/1058) Arapların hoşlarına gitmeyen herhangi bir şeyle karşılaştıklarında hüznün ve kederden “yüzü karardı” deyimini yaygın olarak kullandıklarını vurgular. Bu hali yaşayanın halet-i rûhiyesini “öfkesi gittikçe kabardığı ve taşıdığı halde öfkesini açığa çıkaramayan” olarak tarif etmektedir.⁶² İbn-i Kesîr, kendisine kız çocuğu doğduğu müjdesi verilen müşrikin ruh halini şu şekilde tarif eder. Bu kişi çok büyük bir kasvet ve ruhî bunalım içindedir. Öfkesinin şiddetinden yapabildiği tek şey susmaktır.⁶³ Beyzâvî, âyetin tefsirinde müşriklerin kadına olan öfkesine işarette bulunmaktadır. Ona göre; müşriklere kız çocuğunun doğduğu haberi verilince, kanları beyinlerine fırlar, insanlardan utanır, gam ve kederden dolayı yüzleri kararır.⁶⁴

Hac suresinde “Âyetlerimiz açıkça kendilerine okunduğunda, kâfirlerin suratlarında hoşnutsuzluk sezersin. Onlar, kendilerine âyetlerimizi okuyanların nerdeyse üzerlerine saldırırlar. De ki: Size bundan (bu öfke ve huzursuzluğunuzdan) daha kötüsünü bildireyim mi? Ateş! Allah, onu kâfirlere vadetti. O, ne kötü bir varış yeridir”⁶⁵ buyurulması da gazap nefsin eline düşmüş insanların hâlet-i rûhiyelerini ve yaptıklarının karşılığı olarak alacakları cezayı izah açısından çarpıcıdır. Râzî’ye göre; buradaki “âyetler”den kasıt Kur’an-ı Kerim’dir. Müşriklere Kur’an’dan aklî delillerle apaçık doğrular gösterildiğinde, cehaletlerinin yüzlerine vurulması nedeniyle bunu örtmeye çalışırlar. Başaramayınca kızgınlık ve öfkeye kapıldıkları, saldırganlaştıkları bir gerçektir. Öfkenin şiddetli baskısı ardından gelen çaresizlik hissi ile beraber bu hal “ateş”le nitelenmektedir.⁶⁶ Kurtubî ise âyetin yorumunda müşriklerin duydukları hakikatler karşısında çaresiz kalarak öfkeyle Kur’an okuyanların üzerine saldıracak hale geldiklerini vurgulamaktadır.⁶⁷ İbn-i Kesîr, öfkenin ardındaki asıl sebebe yoğunlaşır. Ona göre; müşriklerin Allah’ın âyetlerini okuyanlara karşı çaresizlik içinde

⁶⁰ İbn-i Kesîr, *Tefsîrûl-Kur’âni’l-azîm*, 7/102. Ayrıca bk. Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 24/657.

⁶¹ en-Nahl 16/58.

⁶² Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *en-Nüket ve’l-uyûn*, thk. Seyid İbn-i Abdullâh İbn-i Abdurrahîm (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts), 3/194.

⁶³ İbn-i Kesîr, *Tefsîrûl-Kur’âni’l-azîm*, 6/694.

⁶⁴ Beyzâvî, *Envârü’t-tenzîl*, 3/230; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, 3/206; Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 20/225.

⁶⁵ el-Hacc 22 /72.

⁶⁶ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 23/251.

⁶⁷ Kurtubî, *el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 12/94.

öfke duymalarının ve saldırganlaşmalarının nedeni korkudur. Akabinde gelen “ateş” ifadesi de müşriklerin hem korkusunu hem de öfkesini artırıcı niteliğe sahiptir.⁶⁸

Kur'an'a bakıldığı zaman, fitrî olarak bulunan gazap nefsin mutedil, yerli yerince kullanımına ve kontrol altında tutulmasının insana faydasına değinen pek çok âyet görülecektir. Bunlardan bir tanesi, Allah'ın Şûra suresinde “Onlar, büyük günahlardan ve hayasızlıktan kaçınırlar, kızdıkları zaman da bağışlarlar”⁶⁹ buyurmasıdır. İbn-i Atıyye (öl. 541/1147), “kebâir” (كَبَائِر) kelimesi ile yapılması hâlinde karşılığı ateşte yanma olan fiillerin kastedildiğini ifade eder. «Fevâhiş» (وَالْفَوَاحِش) kelimesini ise zina veya had gerektiren kötü işler olarak yorumlar.⁷⁰ Böylece İbn-i Atıyye'ye göre; kebâir ve fevâhişten uzak duran mümin, öfkesine hâkim olabilir, aksi halde bu fiilleri işleyenlerin kötü akibeti mukadderdir. Neseî, “kebâir”i şirk, “fevâhiş”i zina olarak değerlendirir. Bu iki günahdan uzak durabilen mümin şahsiyet dünya işleri ile alakalı mevzularda öfkesini kontrol altında tutabilir, gerektiğinde affedici olabilir.⁷¹ Dikkat edilirse âyette müminlerin özellikleri sıralanırken önce şirke bulaşmamış, ardından fuhşiyâtı işlememiş olması gelmektedir. Müminin şehvet nefsin gücünün etkisi altına girmemiş olması önemlidir. Zira öfkeyi yenebilmesi yani gazap nefis gücünün tesirinden kurtulması, özgürce doğru kararlar almasıyla sonuçlanacaktır.

Müminlerin gazap nefis gücünü kontrol edebildiklerine dair bir örnek de Allah'ın “Onlar, bollukta da darlıkta da Allah için harcarlar, öfkelerini yenerler insanları bağışlarlar, Allah iyilikte bulunanları sever”⁷² buyurmasıdır. Beyzâvî'ye göre; âyette geçen “infak edenler” ifadesi muttakilerin bir sıfatıdır. Muttaki olanlar bollukta ve darlıkta, her daim maddi güçleri ile orantılı infakta bulunmaktan geri durmazlar. Beyzâvî, âyet bağlamında muttakileri, öfkeleri çok şiddetlendiği ve güçleri yettiği halde öfkelerini yenebilme kabiliyetine sahip kimseler olarak açıklar. Öfkeleriyle baş edebilmenin bir sonuncu olarak muttakiler, cezayı hak ettiği halde suçluları bağışlama cihetine giderler. Bu davranışlarda bulunan kişilerin muhsinlerden olabileceği Allah tarafından

⁶⁸ İbn-i Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 5/394.

⁶⁹ eş-Şûrâ 42/37.

⁷⁰ İbn-i Atıyye Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelûsî, *el-Muḥarrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Abdusselâm Abduşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422), 5/39.

⁷¹ Neseî, *Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, 3/258.

⁷² Âl-i İmrân 3/134.

vadedilmektedir.⁷³ *Celâleyn* tefsirinde “*الْفَيْظَ وَالْكَظِيمِينَ*” ifadesi için gücü yettiği halde öfkelerini tutup kontrol altında tutabilmek anlamı verilirken, «*النَّاسِ عَنِ*» için kendilerine zulüm edenlere ceza vermek konusunda bağışlayıcı olmak ifadesi kullanılmaktadır.⁷⁴

Diğer âyette Allah, “(Müminlerin) kalplerinin öfkelerini gidersin. Allah, dilediğinin tövbesini kabul eder. Allah alîmdir, hâkimdir”⁷⁵ buyurmaktadır. Süyûtî (öl. 911/1505) Süddî’den (öl. 127/745) rivâyetle önceki âyette geçen “Allah müminlerin kalbine şifa verir” ifadesinin Huzaa kabilesi için kullanıldığını belirtir. Allah, Benu Bekr kabilesinin zulmü altındayken onları bu halden inâyetiyle kurtarmış ve öfkelerini de gidermiştir.⁷⁶ Râzî, bir önceki âyette geçen mümin kavmin kalplerinin şifa bulmasını, Huzaa kabilesi ile alakalı öfkenin eleminin kaybolmasına bağlamaktadır. Çünkü müminler Mekke’nin fethi arzusuyla beklerken bu kabileden Müslüman olanlar baskılara maruz kalmış; Allah bu zahmeti kaldırınca öfke de kaybolmuştur. Bu sayede Müslümanlar, öfkeyle gerçekleşebilecek afetlerden korunmuştur.⁷⁷

Mâtürîdî (öl. 333/944), bu âyetin tefsirinde “(Müminlerin) kalplerinin öfkelerini giderdi” ifadesinde, öfkesi giderilenlerin kim olduğu ile alakalı iki ihtimalden bahseder. Birincisi öfkesi giderilenlerin müşrikler olmasıdır ki, önceleri Allah’ın âyetlerini ve resûlünü yalanlarken İslamiyet’i kabulle onlarla kardeş olmuşlardır. Böylece öfkeleri bitmiştir. İkincisi ise öfkesi giderilenlerin müminler olmasıdır. Müminler kendilerine düşmanlık besleyen kâfirlerle savaşmış, sonuçta onları mağlup etmiş, bu da öfkelerinin son bulmasına neden olmuştur.⁷⁸

3.2. İbnü’l-A’râbî’nin Görüşleri

İbnü’l-A’râbî, herhangi bir konuda karşıt olanı defetmek üzere yaratılmış duyguya gazap nefis demek ve bireyin bekasının buna bağlı olduğu fikrini savunmaktadır. Ona göre; gazap nefis, kişiyi hareket ettirici, “azaların telleri ve bağları arasına yayılmış bir kuvvet”tir.⁷⁹ Ona göre; gazap nefis hem insan da hem de hayvanda bulunan öfke, cesaret/cüret ve galip gelme isteğinden

⁷³ Beyzâvî, *Envârü’l-tenzîl*, 2/38.

⁷⁴ Mahallî ve Süyûtî, *Tefsîrü’l-Celâleyn*, 85.

⁷⁵ et-Tevbe 9/15.

⁷⁶ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *ed-Dürri’l-mensûr* (Beyrut: Dâru’l-fikr, ts), 6/137.

⁷⁷ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, 14/4-5.

⁷⁸ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, thk. Mecdi Basılm (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1426/2005), 5/311.

⁷⁹ İbnü’l-Arabî, *Hikmette Son Nokta*, 107.

kaynaklanan bir duygudur. İbnü'l-A'râbî, gazap nefsin şehvet nefisten daha güçlü olduğu düşüncesindedir. Eserlerinde, bu nefsin kişiye hâkim olması hâlinde ve hâkimiyeti altına aldığı şehvet nefisten daha zararlı ve yıkıcı olabileceğine dair uyarılarda bulunur.⁸⁰ Nedenini şöyle izah eder: “İnsan gazap nefsinin emrine girdiğinde çok öfkelenir, dehşeti ortaya çıkar. Kini çok şiddetli olur ve kendisinde ağırbaşlılık, vakar namına bir şey kalmaz. Küstahlığı, cüretkârlığı artar. Öfkelenildiği zaman hemen intikam almaya, öfkelenildiği kimseye zarar vermeye yeltenir. Hasımının üzerine atlar, cezalandırmada aşırısı gider, ölçüyü kaçıır. Öcünü alırken sınır tanımaz olur. Çok söver, sövmeye haddi aşar.” Bu açıklamanın devamında, bu alışkanlığı süreklilik kazanan insanları “yırtıcı bir hayvana” benzetir. Çünkü bu karakterdeki kişiler öfkeyle bir kavmi silahlandırmaya, öfkelendikleri kimseleri öldürüp yaralamaya yönelebirlirler.⁸¹ Başka bir yerde gazap nefis sahibini “köpek tabiatlı”⁸² olarak niteler.

İbnü'l-A'râbî, gazap nefsin eline düşmüş kişilerin özelliklerini de bize tanıtmaktadır. Bu karakterin ağır bastığı kişiler, kendilerine eziyet edenlerin başına yönetici olarak geçmek için fırsat kollarlar. Onlara lider olma arzusu taşırlar. Normal yollardan emellerine ulaşmanın imkânsız olduğunu anladıklarında ise iğrenç hilelere, ayak oyunlarına başvururlar. İbnü'l-A'râbî, gazap nefsin eline düşmüş kişiyi, iktidar olmak için her türlü kötülüğü yapabilecek bir tabiata sahip olarak niteler.⁸³ Bu tabiatın özelliklerini kıskançlık, kindarlık, düşmanlık, zorbalık olarak sıralar. Böyle kimselerin galibiyet sevgisi ve başkanlık arzusu onları normal ve helal yolların dışında mal kazanmaya, zulümle galibiyet edinmeye sevk eder.⁸⁴

İbnü'l-A'râbî, Felâk suresi 3. âyetinde geçen, “Karanlığı çöktüğü zaman gecenin şerrinden” ifadesindeki şerden maksadın gazap kuvveti olduğu kanaatindedir.⁸⁵ Karanlığın çöktüğü zamanı, insan aklının öfke anında kontrol dışı kalmasına benzetecek olursak, gecenin şerrini de öfke anında yapılabilecek her türlü feci davranışa benzetebiliriz ki, yorumunun yerinde olduğu rahatlıkla görülmektedir.

Âyetlerle ilgili yorumlara bakıldığında İbnü'l-A'râbî'nin işaret ettiği gibi gazap nefis sahibinin pek çok özelliğine vurgular dikkat çekmektedir. Öfkeye

⁸⁰ İbnü'l-Arabî, *Üstün Ahlâk Risalesi*, 45.

⁸¹ İbnü'l-Arabî, *Üstün Ahlâk Risalesi*, 46.

⁸² İbnü'l-Arabî, *Hikmette Son Nokta*, 323.

⁸³ İbnü'l-Arabî, *Üstün Ahlâk Risalesi*, 47.

⁸⁴ İbnü'l-Arabî, *Üstün Ahlâk Risalesi*, 48.

⁸⁵ İbnü'l-Arabî, *Hikmette Son Nokta*, 98.

kapılmış olan kişinin öfke nedenleri gelecek korkusu, hırs, güç ve iktidar sahibi olma isteği olduğu âyetlerle izah edilirken; İbnü'l-A'râbî de buna işaret etmektedir. Yine âyetlerde gazap nefsin psikolojisi hakkında ipuçları verilirken; İbnü'l-A'râbî'nin bu kişileri saldırgan ve yırtıcı hayvan olma özelliği nedeniyle “köpek” benzetmesi isabetli bir görüş olmuştur. Hem âyetlerde hem İbnü'l-A'râbî'de öfke sahibinin istediğini gerçekleştiremeyince öfkesinin artarak yakıcı hale geldiğine işaret açıktır. Tefsirlerde gazap nefis sahiplerinin yaptıkları feci işler ve başlarına gelen fena musibetlerden bahsedilirken İbnü'l-A'râbî de aynı minvalde açıklamalar yapmaktadır. Örneğin; âyetlerde öfkeye kapılanların kötü filleri nedeniyle dünya ve ahiret azabıyla cezalandırılacakları vurgulanırken, İbnü'l-A'râbî'nin gazap nefis sahibinin amacına ulaşmak için doğru olmayan yollara tenezzül etmesinin ona büyük felaketler yaşatacak olması gâyet yerinde bir düşüncedir.

İbnü'l-A'râbî, gazap nefsi kontrol altına almanın imkânı ve öneminden de bahseder. Bu bağlamda, ancak gazap nefsinin idaresi altına alıp kontrol eden, eğiterek ezen, ağırbaşlı, vakur ve âdil olanların izledikleri yolu övgüye değer bulur. İnsanların kin ve öfkelerinin ölçüsüzlüğü hususunda farklı tabiatlara sahip olmalarının nedenini, gazap nefislerinin durumunun farklı olması ile açıklayan İbnü'l-A'râbî'ye göre; gazap nefsi boyun eğdirilmiş, kontrol altına alınmış olan kişi ağır başlı ve vakur iken; gazap nefsi ihmal edilmiş, eğitilmemişse, dolayısıyla kişiyi kontrolü altına almışsa, kişi abartılı bir öfkeye, ölçüsüz bir kızgınlığa ve sınır tanımayan bir zorbalığa sahip olur.⁸⁶

İnsana verilen fitrî bir duygu olması bakımından bireyin öfkesi orta halli ise kendisi de orta halli olur. Kuşkusuz bu nefsin de övülen erdemleri vardır. İbnü'l-A'râbî, aşağılık şeylere tenezzül etmemeyi, liderliği istemeyi, yüksek mertebelere talip olmayı övülen ahlakın birer unsuru olarak değerlendirip bunları gazap nefsinin fiilleri kapsamında ele almaktadır. Te'dib ve arındırma yöntemiyle gazap nefse hâkim olunup güzel işlerde kullanıldığında dehşet verici eylemlerden alıkonulduğunda hali güzelleşir ve yöntemi de övgüye değer olur.⁸⁷

Cüneyd-i Bağdâdî'den (öl. 297/909) “Açlık, Allah'ın yeryüzündeki yemeğidir” şeklinde bir alıntı yapan İbnü'l-A'râbî, sûfilerin halvetlerde oturmayı alışkanlık haline getirdiklerini, çöllerde dolaşmak suretiyle bedensel riyâzet yapmayı gelenekselleştirdiklerini belirtmektedir. Bundan maksadını şöyle

⁸⁶ İbnü'l-Arabî, *Üstün Ahlâk Risalesi*, 49.

⁸⁷ İbnü'l-Arabî, *Üstün Ahlâk Risalesi*, 50.

izah etmektedir: “Bedenin kuvvetleriyle mücadele etmek, nefsin şehvanî güneşlerini boğazlamak, gazabın kin develerini kesmek, böylece müşâhede ve muvâcehe köyüne yaklaşmak, mükâleme ve sözlü konuşma mertebesine ulaşmak.”⁸⁸ İbnü'l-A'râbî, şehvet ve gazap nefsi boyunduruk altına almak için güç aldığı şeylerden kısmak gerektiğine dair uyarılarda bulunmaktadır. Yemeği azaltmayı, bedensel riyâzet yapmayı ve bedenin her istediğini yapmayı nefsin kontrol altında tutulması için vazgeçilmez görmektedir.

Öfkenin mutedil olması durumunda iyi ve güzel işlere vesile olabileceği şeklindeki âyet ve onlarla ilgili yapılan yorumlar, İbnü'l-A'râbî'nin eğitilmiş gazap nefsin faydalı olabileceği tarzındaki görüşü ile uyum arz etmektedir. Âyetler büyük günahlara ve fuhşiyâta bulaşmamış bir kişinin nefsinin kontrol etmek konusunda zorluk yaşamayacağını, daha bağışlayıcı ve doğru kararlar almak konusunda daha başarılı olabileceğini göstermektedir. İbnü'l-A'râbî, konunun temeline inmekte, gazap nefsin eline düşülmemesi için alınması gereken tedbirleri hatırlatmaktadır. Maddi ve manevi riyâzatla kişinin kendini bu nefis tasallûtundan koruyabileceğine işaret ederken, tedbirin önemini ve gerekliliğini vurgulamaktadır.

Âyetler ve âyetlere yapılan yorumlar incelendiğinde gazap nefsi mutedil ve eğitilmiş kişilerin hallerinin İbnü'l-A'râbî ile aynı paralelde oldukları görülecektir. Gazap nefis aşırılığa kaçmadan değerlendirilirse, insanı ulvi değerlere ulaştırma konusunda çok faydalı olabilir. Şöyle ki âyetlerde öfkenin kontrol altına alınması Allah'ın sevgisini ve âhiret hayatını kazanmaya vesile olarak kabul edilir. Kuşkusuz bu, öfkenin doğru yönde kanalize edilmesi ve üstün ahlâk ürünü amellerin yapılmasıyla gerçekleşebilecek bir olgudur. Âyetler, bu kabiliyete sahip kişilerin müminler olduğuna dair bilgi vermektedir. İbnü'l-A'râbî'nin gazap nefsin kin develerinin kesilmesiyle, müşâhede ve muvâcehe köyüne yaklaşılacağı, mükâleme ve sözlü konuşma mertebesine ulaşılacağı şeklindeki ifadeleri âyetlerle mutâbıktır.

İbnü'l-A'râbî'nin pek çok eserinde gazap nefsi ile şehvet nefsi arasında karşılaştırmalar yaptığı görülmektedir. Örneğin bir yerde şehvet gücünü insanın canının çektiği şeyi celbeden kuvvet, gazap gücünü de acı veren şeyi defetmeyi emreden kuvvet olarak tanımlar.⁸⁹ Hadiste “Melekler içinde köpek veya resim bulunan eve girmezler”⁹⁰ buyurulması ile ilgili ilginç yorumları

⁸⁸ İbnü'l-Arabî, *Hikmette Son Nokta*, 327.

⁸⁹ İbnü'l-Arabî, *Hikmette Son Nokta*, 316.

⁹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “Bed'ül-Halk”, 7.

vardır. Ona göre; köpek gazaptır, gazap aklı ısırır ve yaralar. Resim ise şehvettir. Şehvetin suret (resim) olarak isimlendirilmesinin sebebi ise, herkesin itaatle, boyun eğmekle ona yönelmesi, onun da onları istila edip kulları haline getirmesidir.⁹¹ Yorumunda gazap nefsi aklı ısırarak, yaralayan bir köpeğe, şehvet nefsi resme benzetirken, bu nefsin insanı tamamıyla istila eder hale gelebilecek potansiyelinden bahsetmesi son derece özgün bir düşüncedir. Dolayısıyla şehvet nefis ve gazap nefis güçleri birbirlerini destekleyici, daha büyük kötü davranışlara sevk edici olabilmektedir.

İbnü'l-A'râbî, A'râf süresi 176. ve 177. âyetleri⁹² yorumlarken şunları ifade eder: "Eşek şehvetin kulu, köpek de gazabın kuludur. Kur'an'ın sunduğu delil, şehvet ve gazabın kullarının örneklerini eşeklik ve köpeklik olarak tescil ediyor, sonra da örneğin ne kötü olduğunu vurguluyor. Bununla onların durumlarının eşeklerin ve köpeklerin durumlarından daha kötü olduğunu ima ediyor. Bu yüzden bunların ardından yer alan bir âyetle *İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da şaşkıncıdır*"⁹³ deniyor."⁹⁴ Örnekte görüldüğü gibi eşeği şehvet nefsin kulu olarak vasıflandıran İbnü'l-A'râbî, köpeği gazap nefsin kulu diye niteleyip bu duygulara yönelen kişilerin eşeklerin ve köpeklerin durumundan daha kötü olduğunu vurgulamaktadır.

Şehvet ve gazap nefisleri "Allah'ın, tutuşturulmuş, (yandıkça) tırmanıp kalplerin ta üstüne çıkan ateşidir"⁹⁵ şeklinde âyetle tarif eden İbnü'l-A'râbî, şehvetin esas güç olduğunu vurgular. Sebebinin ise şöyle açıklar: "Çünkü saldırganlık, kan dökme, yaralama, vurma, kovalama ve savaş için gazap gücünü kölesi haline getiren şehvettir. Bütün bunların sebebi de içgüdü ve karşı konulmaz tutkudur. Dolayısıyla bu da gösteriyor ki gazap ve şehvetten asıl olan şehvet gücüdür." Şehveti ilah seviyesine çıkaranların varlığından hareketle görüşünü "Hevâsını kendisine tanrı edinen kimseyi gördün mü?"⁹⁶ âyeti ile de desteklemektedir.⁹⁷

Daha önce gazap nefsin esas güç olduğunu belirten İbnü'l-A'râbî, burada ise şehvet nefsi önelemekte ve gazap nefse galebe gelme konusunda daha etkili olduğunu iddia ederek kendisiyle çelişiyor görünmektedir. Fakat zaman

⁹¹ İbnü'l-Arabî, *Hikmette Son Nokta*, 287.

⁹² "Onun durumu tıpkı köpeğin durumuna benzer: Üstüne varsan da dilini çıkarıp solur, bıraksan da dilini sarkıtıp solur. İşte âyetlerimizi yalanlayan kavmin durumu böyledir. Âyetlerimizi yalanlayan ve kendilerine zulmetmiş olan kavmin durumu ne kötüdür!" (el-A'râf 7/176-177)

⁹³ el-A'râf 7/179.

⁹⁴ İbnü'l-Arabî, *Hikmette Son Nokta*, 323.

⁹⁵ el-Hümeze 104/6-7.

⁹⁶ el-Furkân 25/43.

⁹⁷ İbnü'l-Arabî, *Hikmette Son Nokta*, 254.

ve mekâna göre bazen gazap nefsin bazen de şehvet nefsin insan davranışları üzerinde etkili olduğu muhakkaktır.

4. Konuşan Nefs

İbnü'l-A'râbî'ye göre; insanı tüm hayvanlardan ayıran, farklı ve ayrıcalıklı kılan nefse nefs-i nâtika denir. İbnü'l-A'râbî, insan hayatındaki bütün işlerin yönetiminin bu güç sayesinde olduğunu belirtirken, nefs-i nâtıkayı “insan ruhu”,⁹⁸ “konuşan nefis” ve “akıl” diye de isimlendirir.⁹⁹

4.1. İlgili Âyetler ve Yorumları

İbnü'l-A'râbî'nin tarifine göre; Kur'an-ı Kerim'de “nefs-i nâtika” kavramıyla alakalı olarak akıl, akliselim, tedebbür, tezekkür, lüb ve daha pek çok kavramın kullanıldığı görülür. Sadece akıl kelimesi farklı kalıplarıyla yetmiş beş yerde geçer. Bu, Kur'an'ın akletmeye verdiği değer en açık göstergesidir. Bu âyetler, belli başlı iki kısımda incelenebilir. Birinci grupta sahip olduğu akıl nimetini (nefs-i nâtika) yerli yerinde kullanıp ulvî makamlara ulaşan, insanlığın gerektirdiği bir hayat yaşayanlar, ikinci gruptakiler aklını kullanamayan veya kötü yönde kullananlardır. Şimdi örnek mahiyetinde ilk gruptan bahseden âyetleri inceleyelim.

Nefs-i nâtıkayı en güzel şekilde kullananlardan bahsedilen ve davranışları övülen örnek âyetlerden biri şudur: “Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, akıl sahipleri için gerçekten örnekler vardır.”¹⁰⁰ Kurtubî, bu âyetin herhangi bir iddia için bile olsa, delilleri ile düşünmeyi teşvik ettiğini vurgular. Aynı şekilde Allah'ın kadîr, kuddûs ve âlemlerden müstağnî olduğu da taklidî bir imanla değil ancak sağlam kanıtlarla ispatlanabilir. “Akıl sahipleri için âyetler vardır” ifadesindeki Allah'ın azâmetine dair âyetlerin görülebilmesini, aklın deliller üzerinde tefekkür etmesine bağlar. Kurtubî, bu âyetin nüzülü bağlamında şunları nakleder: Hz. Bilal, ezandan sonra namaz kıldırması için sevgili Peygamberimizin yanına geldiğinde onu ağlarken görür. Bilal, “Ey Allah'ın resûlü, Allah senin geçmiş ve gelecek tüm günahlarını bağışladığı halde niye ağlıyorsun” diye sorar. Allah resulü “Ey Bilal, şükreden bir kul olmayayım mı?” cevabını verir. Devamında âyetin bu gece nazil oldu-

⁹⁸ İbnü'l-Arabî, *Mârifet ve Hikmet*, 62.

⁹⁹ İbnü'l-Arabî, *Üstün Ahlâk Risalesi*, 115.

¹⁰⁰ Âl-i İmrân 3/190.

ğunu belirten Kurtubî, Hz. Peygamber'in "Her kim ki bu âyeti okur ve üzerinde tefekkür etmezse ona yazıklar olsun" dediğini aktarır.¹⁰¹

İbn-i Kesîr, âyetin nüzul sebebi ile alakalı farklı bir görüşe sahiptir. O, İbn-i Abbas'tan rivâyetle, Kureyşlilerin önce Yahudi sonra Nasranî din adamlarının yanına gittiklerini belirtir. Din adamlarından Hz. Musa ve Hz. İsa'nın gösterdiği mucizeler hakkında bilgi edindikten sonra peygamberimizin yanına gelip ondan Allah'a dua edip Safa tepesini altına çevirmesini isterler. İbn-i Kesîr'e göre; yaşanan bu olaydan sonra âyet iner. "Akıl sahipleri" ifadesi için tam bir zekâyâ sahip, açık şekilde eşyanın hakikatini idrak edenler tanımlamasını yapar. Akıl sahiplerinin en önemli özelliği olarak ise âyetin devamında gelen "Onlar ki Allah'ı ayakta, otururken ve uzanırken zikrederler..."¹⁰² ifadelerini kullanır.¹⁰³

Bakara suresinin 269. âyetinde Allah şöyle buyurur: "*Hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilirse, muhakkak ona çok hayır verilmiştir. Olgun akıl sahiplerinden başkası düşünemez.*" Taberî, âyette geçen "hikmet" kelimesinin pek çok manasına değinir. Bunlardan birkaç tanesini Kur'an, Kur'an'ın içeriğini iyi bilme, kitap, fıkıh, söz ve fiilde doğruluk, dîni konuda bilgi, dîni konuda akıl, akıl, fehim, haşyet, nübüvvet ve hikmet şeklinde sıralayabiliriz. Kendisi hikmeti, Kur'an'ın nasih-mensûhunu, muhkem-müteşâbihini, mukaddem-muahherini, helal-haramını ve buna benzer konuları bilmek olarak tarif eder. Taberî "*Olgun akıl sahiplerinden başkası düşünemez*" ifadesi için, Allah'ın emir ve nehiylerini anlayabileceklerin akıl sahipleri olduğunu beyan etmektedir. Allah'ın insanlara bildirdiği öğütlerin ancak anlayış sahipleri için fayda sağlayabileceğini vurgular.¹⁰⁴

Zemahşerî, "*hikmet verilmesi*" ifadesini ilim ile amelin birbiriyle uyumlu olması şeklinde yorumlar. Zemahşerî'nin hikmeti salt bir bilgiden ibaret görmediği açıkça görülmektedir. Hikmeti âyetin bağlamıyla ilişkilendirmekte, hikmetin kişiyi infâk etmeye yönlendirmesi gerektiğini öne çıkarmaktadır.¹⁰⁵ Celâleyn tefsirinde de buna benzer bir yaklaşım görülür. Bu tefsirde "*hikmet verilmesi*" ifadesi, iyi amele götüren faydalı ilim olarak yorumlanmıştır. Ancak bu ilim ebedî saadete vesile olabilir ki, böyle bir ilmi de ancak akıl sahipleri elde edebilir.¹⁰⁶

¹⁰¹ Buhârî, "Teheccüd", 24; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmî'l-Kur'ân*, 4/310.

¹⁰² Âl-i İmrân 3/191.

¹⁰³ İbn-i Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*, 2/183.

¹⁰⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/576.

¹⁰⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/316.

¹⁰⁶ Mahallî ve Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, 60.

Kur'an'da akıl izafe edildiği halde akıllarını kullanmamaları nedeniyle kötülenerden de bahsedilir. Buna örnek şu âyet gösterilebilir: “Gerçekten de Allah katında, yeryüzünde yürüyen canlıların en kötüsü, akıllarını kullanmayan sağırlar ve dilsizlerdir.”¹⁰⁷ Taberî, âyetin iniş sebebi ve muhatapları ile ilgili birkaç görüşe sahiptir. Âyetin muhataplarının Kureyş veya Beni Abdüddâr kabilesinden bir grup veya münafıklar ve müşrikler olduğu yönünde rivâyetler vardır.¹⁰⁸ Begâvî (öl. 516/1122) âyetin yorumunda, yeryüzünde yürüyen canlıların en kötüsü olma vasfını taşıyan kişilerin bu kötü vasfı nasıl kazandıkları üzerinde yoğunlaşır. Ona göre; bu kişiler Allah'ın emirleri üzerinde yeteri kadar düşünmemekten kaynaklı, ilahî buyruklardan yeterli seviyede istifade edememeleri nedeniyle sağırlar ve dilsizler seviyesine düşmektedirler.¹⁰⁹ İbn-i Atiyye, “yaratılmışların en kötüsü” ifadesi ile yaptıkları kötülüklerle hayvanlardan bile aşağı seviyeye düşen fâsıkların kastedildiğini belirtir. “Sağırlar ve dilsizler” ifadesi için kalplerinde inşirah olmayan, akıllarının idrakinin azlığı bulunanların kastedildiğini ifade eder. Âyetin Beni Abdüddâr kabilesi hakkında nazil olduğunu ifade eden İbn-i Atiyye, umûmîliği nedeniyle aynı hal üzere bulunan herkes için hükmün geçerli olduğunu belirtir.¹¹⁰

Aklını kullanmayanların zemmedildiği başka bir âyet şudur: “Size de Allah'ı bırakıp taptıklarınıza da yuh olsun! Siz aklınızı başınıza almayacak mısınız?”¹¹¹ Bu âyet ve öncesi İbrahim ve kavmi arasında geçen diyaloglardan bahseder. Hz. İbrahim'in putperest müşriklerle mücadelesinde tüm delillere rağmen nefsi-nâtıkayı kullanmamaları ibret verici bir şekilde anlatılmaktadır. Beyzâvî, bu âyetten önce Allah'ın “İbrahim: Öyleyse dedi, Allah'ı bırakıp da size hiçbir fayda ve zarar vermeyen bir şeye hâlâ tapacak mısınız?”¹¹² buyurmasını, Hz. İbrahim'in müşrik putperestlere karşı tüm akli deliller ile mücadele etmesine rağmen, müşriklerin inkara devam ettiklerinin ispatı olarak değerlendirir. Tüm delillere rağmen bozuk inançlarında ısrarcı olmaları “of” kelimesi ile anlatılmıştır. “Of” kelimesi ile tüm açık deliller gösterildiği halde, akıllarını kullanmamakta ısrar eden inatçı müşriklerin tutumu eleştirilmektedir.¹¹³ Celâleyn tef-

¹⁰⁷ el-Enfâl 8/22.

¹⁰⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 13/459.

¹⁰⁹ Ebû Muhammed Muhyî's-Sünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begâvî, *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullâh en-Nemr - Süleymân Müslim el-Harş (Beyrut: Dâru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 4. Basım, 1417/1997), 1/334.

¹¹⁰ İbn-i Atiyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, 2/513; Mahallî ve Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, 230; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân*, 7/388; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 15/470.

¹¹¹ el-Enbiyâ 21 /67.

¹¹² el-Enbiyâ 21 /66.

¹¹³ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 4/55.

sirinde “of” kelimesinin kullanılmasının nedeni, müşriklerin düşüncelerinin kokuşmuş ve çirkin olmasına bağlanır. Yüce Allah dışında ibadete layık hiçbir varlık yok iken müşriklerin faydası olmayan putlara tapmaya devam etmeleri, akıllarını kullanmamak olarak değerlendirilmektedir.¹¹⁴

4.2. İbnü'l-A'râbî'nin Görüşleri

İbnü'l-A'râbî'nin eserleri incelendiğinde görülecektir ki düşünme, ayırt etme ve anlama yetisi, nefs-i nâtıkadan kaynaklanır. İnsanın üstünlük kaynağı, himmetinin büyüklük nedeni budur. İnsan bununla güzellikleri güzel, çirkinlikleri çirkin görür. İnsan bu yeteneğiyle diğer iki nefsin yani şehvet ve gazap nefislerini terbiye eder, arındırır, onları sınırlandırır, kontrol altına alır. Olayların sonunun nefs-i nâtika ile düşünüldüğünü ifade eden İbnü'l-A'râbî'ye göre; bu nefsin güzel erdemleri ile birlikte bunların zıddı kötü rezillikleri de vardır.¹¹⁵ Bir yerde nefs-i nâtıkayı şöyle tarif etmektedir: “Cisimlerin eşyayı idrak etmeleri cismanî olmayan bir şeyden kaynaklanmaktadır. Bu da nefs-i nâtika dediğimiz şeydir. Kur'an'a göre; bu 'nefs-i mutmainne' ve 'emirden olan bir ruh'tur.”¹¹⁶ Nefs-i ikiye ayıran İbnü'l-A'râbî, beşerî olanı nefs-i nâtika, ikincisini ise hayvanî nefis olarak değerlendirir.¹¹⁷

Bütün şerefler kalp ve ruh sedefi içindeki melekutî nefs-i nâtika incisinde toplanmıştır.¹¹⁸ İbnü'l-A'râbî'ye göre; nefs-i nâtikanın hayatı ebedidir.¹¹⁹ Bâki kaldığına ilişkin birçok âyeti delil gösteren İbnü'l-A'râbî, bunlardan biri olarak Duhan suresindeki 56. âyeti gösterir. Âyet şöyledir: “İlk tattıkları ölüm dışında, orada artık ölüm tatmazlar.”¹²⁰ Nefs-i nâtikanın bedenle alakası bedene yerleştirilmiş bulunan araçlar vâsıtasıyla kemâlini elde etmesidir. Çünkü bu araçlar olmadan nefs-i nâtika kemale eremez.¹²¹ Anlaşıldığı kadarıyla İbnü'l-A'râbî, nefs-i nâtıkayı ebedî ve sonsuz olarak görmektedir. Fakat bir bedende var olduğunda o bedendeki varlığı beden varlığı ile hadîstir. Bedenin yok olması ile o birimdeki görünürlüğü sona ermekte ama yok olmamaktadır.

Nefs-i nâtikanın erdemlerini ilîm ve âdab yoluyla edindiğini belirten İbnü'l-A'râbî, bu nefsin faydalarını da sıralamıştır. Bu nefis sayesinde kişi

¹¹⁴ Mahallî ve Süyûtî, *Tefsîrü'l-Celâleyn*, 426.

¹¹⁵ İbnü'l-Arabî, *Üstün Ahlâk Risalesi*, 51.

¹¹⁶ İbnü'l-Arabî, *Hikmette Son Nokta*, 89.

¹¹⁷ İbnü'l-Arabî, *Hikmette Son Nokta*, 81.

¹¹⁸ İbnü'l-Arabî, *Hikmette Son Nokta*, 339.

¹¹⁹ İbnü'l-Arabî, *Hikmette Son Nokta*, 404.

¹²⁰ İbnü'l-Arabî, *Hikmette Son Nokta*, 349.

¹²¹ İbnü'l-Arabî, *Hikmette Son Nokta*, 364.

alçaklıklardan, çirkin hayâsızlıklardan uzak durur. Gazap ve şehvanî nefsin doğru yola kanallize edilmesini sağlar. Kişiyi hayır işlemeye, sevmeye, acıma-ya, iyi niyete, ağırbaşlılığa, utanmaya, ibadete, iffete, güzel yollardan liderlik talep etmeye teşvik eder.¹²² İbnü'l-A'râbî, insanın nefs-i nâtıkasının güçlendirilmesinin ancak aklî ilimlerle olabileceğine işaret eder. Aklî ilimler incelenir, ahlâk ve siyaset kitapları okunur ve bu sürekli hale getirilse nefis uyanır, kendine gelir, uyuşukluğundan silkinir, erdemlerinin farkına varır, rezilliklerinden yüz çevirir.¹²³

İbnü'l-A'râbî, Tîn suresinin tefsirinde, inciri çekirdeksiz olması nedeniyle sezgi, zeytini ise çekirdekleri barındırmasından dolayı fikir olarak yorumlar. Tûr-i Sîna ise ona üflenene nefs-i nâtıkadır. “*Şu emin belde*”¹²⁴ kendisine yerleştirilen melekût sırlarının ve marifet hazinesinin emini, koruyucusu nefs-i nâtıkadır.¹²⁵ İbnü'l-A'râbî'ye göre; Allah tabiatla nur arasında bulunan “nefs-i nâtık”ı (ruhu) ile vermiş olduğu fikirle kendisini tanısin diye insanı seçerek (ihtiyâren minallahi) vekil kılmıştır. Akla da bilgileri kabul etme sıfatını vermiştir. Ayrıca, zâtına dair ilimleri istinbat etmesi ve ilahî kuvvetlerin akılda zuhûr etmesi için, aklî “düşünme duygusu”na âşık etmiştir.¹²⁶ En'âm suresinde Yüce Allah'ın “*Bir ölü iken kendisini dirilttiğimiz, ona insanların arasında yürüyeceği bir nûr verdiğimiz kimse; içinden çıkamaz bir hâlde karanlıklarda kalan kişi gibi olur mu?*”¹²⁷ buyurmasını şöyle izah eder İbnü'l-A'râbî: O nûr ilimdir. İlim, kulun nefs-i nâtıkasıyla kâim bir manadır. Ve bu mâna kulun eşyanın hakikatini algılamasına vesiledir. Meselâ; güneşin ışıklarının gözün görmesi için ne hassaları varsa, ilmin de basiret için aynı özellikleri vardır. Belki ilmin basiret için özellikleri, güneşin gözlerin görmesi için olan hususiyetlerinden daha kâmil ve üstündür.¹²⁸

Daha önce belirtildiği gibi İbnü'l-A'râbî'ye göre; nefs-i nâtıkının rezillikleri de vardır. Bunlar pislik, hile, aldatma, dalkavukluk, ayak oyunları, kiskançlık, kötülük ve riyâkarlıktır. Bu nefsin bütün insanlarda var olduğunu belirten İbnü'l-A'râbî, insanlarda farklı etki yaratmasının nedenini şöyle izah etmektedir: “Bazı insanlarda bu nefsin erdemleri baskındır bununla güzelliği fark eder ve kullanırlar. Bazılarında rezillikleri baskındır, bunları da alışkan-

¹²² İbnü'l-Arabî, *Üstün Ahlâk Risalesi*, 52.

¹²³ İbnü'l-Arabî, *Üstün Ahlâk Risalesi*, 116.

¹²⁴ et-Tîn 95/4.

¹²⁵ İbnü'l-Arabî, *Hikmette Son Nokta*, 114.

¹²⁶ İbnü'l-Arabî, *Mârifet ve Hikmet*, 62.

¹²⁷ el-En'âm 6/122.

¹²⁸ İbnü'l-Arabî, *Mevâki'u'n-nücâm*, 46.

lık haline getirerek sürdürürler. Kimi insanlarda ise bu nefsin hem erdemleri hem de bazı rezillikleri beraber bulunabilir.”¹²⁹

İbnü'l-A'râbî, bu alışkanlıkların birçok insanda dışarıdan bir zorlama olmaksızın doğuştan gelen seciye ve tabiat mahiyetinde olduğunu ifade eder. Tabiatında kötü alışkanlıklar baskın olan kişinin durumu, nefs-i nâtıkasının zayıflığından cevherinin kötülüğünden kaynaklanır. Erdemlerle birlikte rezilliklere de sahip olan kişinin nefs-i nâtıkası orta hallidir. İnsanların büyük çoğunluğunun güzeli ve çirkiniyle bütün huyları kendi fiilleri sonucu edindiğini de iddia eder.¹³⁰ Ayrıca nefs-i nâtıkası kötü olup diğer iki nefsi ihmal edip salıverdiğinde kişi de kötü, pis bir câhil olur. Bu nedenle insanın düşünce gücünü kullanması, ahlâkını ayıklaması, iyi huylarını, güzel davranışlarını belirleyip koruması, kötü ve çirkin olan huylarını da terk etmesi, kendini iyilere benzetmeye çalışması, kötülerin alışkanlıklarından da kesinlikle uzaklaşması gerekir. Bunu yaptığı zaman insanlık erdemini gerçekleştirmiş ve özden gelen örnek önderliği de hak etmiş olur.¹³¹

Âyetlerde akıl sahiplerinin mükemmel düşünme potansiyelleriyle açık şekilde eşyanın hakikatini idrak edebildiklerine işaret edilmektedir. İbnü'l-A'râbî ise nefs-i nâtika aracılığı ile insanın güzeli güzel, çirkini çirkin olarak görebildiğine işaret etmektedir. Yine aklın (nefs-i nâtika) gerektiği şekilde kullanılmadığında insanı uğratacağı felaketleri de açıkça ortaya koymuştur.

Sonuç

İbnü'l-A'râbî'nin nefsin güçleri sınıflandırmasıyla insan karakterinde baskın olan güçleri fark ettirmesi önemli bir husustur. Her ne kadar insanda pek çok duygu ve his olsa da şehvet nefsi, gazap nefsi ve konuşan nefis diğer tüm insanî güçlere galebe edebilen kuvvelerdir. Nefsin güçleri kişinin karakterine bağlı olarak herkeste değişkenlik göstermektedir. Bazı insanlarda şehvet nefsi öncelikli iken, bazısında gazap nefsi, davranış ortaya konurken daha etkin olabilmektedir. Şehvet ve gazap nefis güçlerini kontrol altına alıp dizginleyemeyenler, Allah'a isyan etme konusunda haddi aşabilmektedir. Esas olan insanın bunlardan sıyrılıp sağlıklı bir zihin yapısıyla düşünmeye başlaması ve nefs-i nâtika yetisiyle hareket etmesidir.

İbnü'l-A'râbî, şehvetin kişiye ve topluma zararları üzerinde durmaktadır. Âyetlerde de şehvet nefsin kontrolü altına girmiş insanların yaptıkları kötü

¹²⁹ İbnü'l-Arabî, *Üstün Ahlâk Risalesi*, 52.

¹³⁰ İbnü'l-Arabî, *Üstün Ahlâk Risalesi*, 53.

¹³¹ İbnü'l-Arabî, *Üstün Ahlâk Risalesi*, 56.

davranışlardan örnekler verilir. Ayrıca yapılan kötülüklerin normal görülmesi durumunda, bunun sıradanlaşacağı ve yaygınlaşacağına dair uyarılarda bulunulur. Toplumun ve devletin tedbir alması gerektiği, aksi halde bunun toplumun yıkımına sebep olacağı, Kur'an'da Lût kavminin helâkı özelinden anlatılırken, İbnü'l-A'râbî de bu yönde bazı uyarılar yapar. Şehvet nefsin kontrol altında tutulması gerektiğine işaret eden İbnü'l-A'râbî, kişinin yediklerine ve yaşadığı çevreye dikkat etmesi gerektiğini vurgular. Kur'an da şehvetin galebe gelme nedenini namazı terk etmek, haddi aşmak ve dünyevî amaçlar peşinde koşmak olarak belirtilir.

İbnü'l-A'râbî, şehvet nefsi baskın kişileri “eşek tabiatlı”, gazap nefsi baskın olanları da “köpek tabiatlı” olarak nitelemektedir. Bu nitelemelerden, insana Allah (c.c.) tarafından nimet olarak verilen maddi ve manevi donanımları yerli yerinde kullanmanın çok önemli olduğunu anlamaktayız. Çünkü insanın aşırılığa kaçması durumunda âyetle bildirilen “aşağıların aşağısına düşme”si kuvvetli ihtimaldir. Yani eşek eşek olarak, köpek de köpek olarak vazifesini yapmaktadır. Yüce Allah'ın uyarısı burada insanadır. İnsan, insanlığının gereğini yapmakla mükelleftir. Sahip olduğu üstün meziyetleri kullanmayan kişi, en üstün olma potansiyelini değerlendiremediğinden en aşağıya düşmeyi de hak etmektedir.

Kur'an'da öfkenin mûtedil olması durumunda iyi ve güzel işlere sebebiyet verebileceği vurgulanır. İbnü'l-A'râbî de terbiye edilmiş gazap nefsin faydalı olabileceğine işaret eder. Kur'an'da büyük günahlara ve fuhşiyâta bulaşmış bir kişinin, nefsin kontrol etmek konusunda zorluk yaşamayacağı vurgulanır. İbnü'l-A'râbî'nin maddi ve manevi riyâzatla kişinin nefis tasallûtundan korunabileceğine dair düşünceleri de son derece isabetlidir. Aşırıya kaçması önlenip iyi yönde değerlendirilirse gazap nefsi, insanı ulvî değerlere ulaştırabilir. Âyetlerde öfkenin kontrol altına alınması, Allah'ın sevgisini ve âhiret hayatını kazanmaya vesile olarak değerlendirilir. Kuşkusuz öfkenin doğru yöne kanalizasyonu, üstün ahlâk ürünü ameller gerçekleştirebilecektir. İbnü'l-A'râbî'nin gazap nefsin kontrol altına alınmasıyla, müşâhede ve muvâcehe köyüne yaklaşacağı, mükâleme ve sözlü konuşma mertebesine ulaşacağı şeklindeki ifadeleri âyetlerle uyumludur.

Âyetlerin verdiği mesajlar ve İbnü'l-A'râbî'nin nefis-i nâtika veya akıl ile ilgili düşünceleri incelendiğinde, nefsin bu gücünün iyi veya kötüye kullanımının mümkün oluşuna dair benzerlik görülmektedir. Âyetlerde ve İbnü'l-A'râbî'de ayrıntılı şekilde nefis-i nâtikanın ihmal edilmemesi gerektiğine işaret edilmektedir. Nefis-i nâtika insanı insan yapan güç olduğu halde

beslenmezse ya da kötü amaçlar için kullanılırsa bunun insanın felâketine neden olacağı ortadadır. Âyetlerde sıklıkla akılla hikmet yan yana zikredilir. İbnü'l-A'râbî de nefsi-nâtıkayı nûr olarak değerlendirir. Dolayısıyla eşyanın hakikatinin anlaşılması ve bilinmesi, nefsi-nâtıkanın Kur'an'ın açık delilleri eşliğinde tefekkürü ile mümkündür. İnsanın eşya hakkında doğru bir fikre sahip olması, görünenin ardındaki görünmeyeni fark etmesine bağlıdır. Âyetler pek çok yerde bunu akletmek olarak vurgularken, İbnü'l-A'râbî nefsi-nâtıkanın doğru kullanımı olarak yorumlamaktadır.

Kaynakça

- Begâvî, Ebû Muhammed Muhyî's-Sünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Me'âlimü't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr - Süleyman Müslim el-Harş. 8. Cilt. Beyrut: Dâru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzi', 4. Basım, 1417/1997.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman Mera'shîli. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1418.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Celâleddin el-Mahallî ve Celâleddin es-Süyûtî. *Tefsîrû'l-Celâleyn*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, ts.
- Çağrı, Mustafa. "Gazap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/436. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- İbn-i Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Girnâtî el-Endelûsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdusselâm Abduşşâfi' Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.
- İbn-i Kesîr, Ebû'l-Fidâ'. *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-azîm*. thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419.
- İbn-i Manzûr, Muhammed. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2010.
- İbnü'l-A'râbî, Muhyiddin. *Fütûhât-ı Mekkiyye*. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, 1438/2017.
- İbnü'l-A'râbî, Muhyiddin. *Hikmette Son Nokta*. çev. Vahdettin İnce. İstanbul: Kitsan Yayınevi, 2008.
- İbnü'l-A'râbî, Muhyiddin. *İlâhi Aşk*. çev. Mahmut Kanık. İstanbul: İnsan Yayınları, 1988.
- İbnü'l-A'râbî, Muhyiddin. *Mârifet ve Hikmet*. çev. Mahmut Kanık. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

- İbnü'l-A'râbî, Muhyiddin. *Mevâkı'u'n-nücûm*. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2013.
- İbnü'l-A'râbî, Muhyiddin. *Üstün Ahlâk Risalesi*. çev. Vahdettin İnce. İstanbul: Kitsan Yayınevi, 2010.
- Kılıç, Mahmud Erol. "Muhyiddin İbnü'l-A'râbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/493-515. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meali*. çev. İsmail Hakkı Bursevî. İstanbul: Damla Yayınevi, 2010.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li aḥkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Berdunî - İbrahim 'Atfiş. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Mâverî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *en-Nüket ve'l-uyûn*. thk. Seyid İbn-i Abdullah İbn-i Abdurrahim. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Mukâtil b. Süleymân Ebû'l-Hasen b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *et-Tefsîrü'l-kebîr*. thk. Abdullah Mahmut Şehhâte. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1423.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât. *Medârikü't-tenzîl ve hakaiku't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-kelimi't-Tayyibe, 1419/1998.
- Nîsâbü'rî, Nizâmeddin. *Garâ'ibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-furkân*. thk. Şeyh Zekeriya Umeyrat. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420.
- Semerkindî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Mecdi Basilum. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. *ed-Dürrü'l-mensûr*. Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî. *Fethu'l-kadîr*. Dimaşk: Dâru İbn-i Kesir, 1414.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân*. thk. Abdullah İbn-i Muhsin et-Türkî. Kahire: Dâru'l-Hicr, 1422/2001.
- Uludağ, Süleyman. "Nefis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/526. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. Ankara: Akçağ Yayınları, ts.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmiḍi't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 1407.